

Někteří filosofové pokládají volný čas za jev, který existoval ve všech epochách, ve všech civilizacích. Nejsem toho názoru. Mimopracovní doba je zřejmě tak stará jako práce sama. Ale volný čas má specifické znaky, které charakterizují civilizaci zrozenou z průmyslové revoluce.

V archaických společnostech jsou práce a hra integrovány v ritech, jimiž člověk participuje na světě předků. Tyto dvě činnosti, jakkoli různé jsou jejich praktické cíle, mají význam stejné povahy — v tom, co je pro život komunity podstatné. Svátek spojuje v jedno práci i hru. Kromě toho práce a hra se často prolínají. Protiklad mezi nimi je minimální nebo neexistuje. Hra proniká prací. Právě tak by bylo omylem považovat kategorii šamanů nebo kouzelníků, osvobozených od obyčejné práce, za prototyp třídy zahálčivé ve smyslu T. Veblena. Šamani a kouzelníci vykonávají magické nebo náboženské funkce, které jsou podstatně důležité pro společnost. Volný čas je pojem, který se pro archaické údobí nehodí.

V agrárních společnostech historické doby volný čas také neexistuje. Práce se řídí podle přírodních cyklů ročních dob a dnů. Je intenzivní v pěkné roční době, zpomalená ve špatné. Tato práce má přirozený rytmus, je přerušována přestávkami, zpěvy, hrami, obřady. Spadá v jedno s denní činností. V některých krajích počíná s východem slunce a končí s jeho západem. Po práci přichází odpočinek, ale hranice mezi nimi není jasná. V našem mírném klimatu mizí v dlouhých zimních měsících intenzivní práce a ustupuje neúplné činnosti, při níž boj o existenci je často neshodný. Mrazy jsou vražedné, hladomory časté a přidružují se k epidemiím. Tato nečinnost je vynucená. Je často spojená s celým řetězem neštěstí. Je zřejmé, že nemá charakteristické znaky moderního volného času.

V těchto cyklech určených přírodou vyniká řada nedělí a svátků. Neděle jsou

vyhrazeny kultu. Svátky jsou často příležitostí k velké spotřebě potravin a energie; představují opak nebo negaci každodenního života. Radovánky nelze odloučit od obřadů. Vyplývají z kultu, nikoli z volného času. A tak, ačkoli v tradičních evropských civilizacích je více než 150 dnů v roce, v nichž se nepracuje, myslím, že není možno použít k jejich analýze pojmu volného času. Vezměme např. Francii: V „Projet de dîme royale“ (Návrh na královský desátek) z r. 1707 Vauban označuje dny, v nichž se nepracuje, jako „dny bez zaměstnání“. Mezi nimi rozlišuje dny sváteční; tyto dny často prosazuje církev proti vůli sedláků a řemeslníků, aby mohli konat povinnosti duchovního života. Chuďas v Lafontainových bajkách nařiká, že pan farář v každém kázání mluví o nějakém novém světcí. Na počátku 18. století bylo ve Francii těchto svátečních dnů 84. K nim se řadí asi 80 dnů, kdy není možno pracovat pro nemoc, mráz a různé záležitosti. Koncem století měli tedy podle Vaubana sedláci a řemeslníci ve Francii (90 % pracujících) 164 dny ročně, v nichž nepracovali. V oněch dobách bída nebyly tyto dny svobodně voleny, ale byly vynuceny bohoslužebnými potřebami nebo nedostatkem práce.

Někteří autoři se domnívají, že volný čas vznikl z životního stylu jistých aristokratických vrstev tradiční civilizace (De Grazia). Přesto však nevěřím, že zahálčivost filosofů ve starém Řecku nebo šlechticů 16. století může být považována za volný čas. Tito štěstěnou privilegovaní lidé, vzdělání nebo nevzdělání, vykupovali svou zahálku prací otroků, nevolníků nebo komorníků. Tato zahálka není určována vztahem k práci. Práci nedoplňuje, ani nekompenzuje, ale nahrazuje. Model zahálčivé aristokracie jistě mocně přispěl k zjemnění kultury. V Řecku sdružovali filosofové tento model s moudrostí. Ideálem tohoto života bez práce byl plný vývoj člověka po stránce tělesné i duševní. Od-

mitání otrocké práce bylo ospravedlněno Aristotelem ve jménu vznešených hodnot. Slovo „scholē“ znamenalo jak zahálčivost, tak školu. Šlechtici u pozdějších evropských dvorů ve středověku vynalézali nebo vynášeli ideál humanisty a čestného člověka. Zahálčivost šlechty se vždy pojila s nejvyššími hodnotami civilizace, i když ve skutečnosti byla poznamenána prostředností nebo nízkostí. Přece však pojem volného času není vhodný pro označení činnosti těchto zahálčivých vrstev. Volný čas v moderním slova smyslu nejprve předpokládá práci.

Aby byl umožněn volný čas v životě masy pracujících lidí, musily napřed být v sociálním životě společnosti realizovány dvě podmínky:

1. Činnosti ve společnosti se ve svém celku již neřídí povinnostmi uloženými komunitou. Alespoň jedna část těchto činností se vymyká kolektivním ritům, a to zvláště práce a volný čas. Tuto část určuje svobodná volba jednotlivců, ačkoli sociální determinismus zřejmě tuto svobodnou volbu ovlivňuje.

2. Profesionální práce se odpoutala od druhých činností. Je vymezována podle vůle člověka, nikoli podle přírody. Kromě toho je speciálně zorganizována, takže volný čas je od ní dost jasně oddělený nebo oddělitelný. Tyto dva předpoklady v životě společnosti lze najít jen v civilizaci industriální a postindustriální. Zneumožňují aplikaci pojmu volného času na civilizace archaické a agrární civilizace tradičního typu. Proniká-li v moderních společnostech do života na venkově, je to tím, že venkovská práce má tendenci se organizovat na způsob průmyslové práce a že do venkovského života pronikají modely městského života. Totéž platí pro agrární společnosti třetího světa, které se plánovitě přeměňují ve společnosti praepreindustriální.

Můžeme teď určit specifické charakteristické znaky volného času v moderní civilizaci. Četné ankety uskutečněné v posledních třiceti letech nám dovolují vymezit rozsah a hranice pojmu. Především považujeme za nutné rozeznávat mezi volným časem a mimopracovní dobou. Mimopracovní doba je čas osvobozený nejen od profesionální práce, ale také od práce přesčasové a času stráveného dojížděním na pracoviště. Mimopracovní čas zahrnuje

v sobě volný čas. Zahrnuje také všechny ostatní činnosti mimo zaměstnání: osobní potřeby a povinnosti (strava, rozhovor, spánek), povinnosti rodinné, společenské, občanské a duchovní. Jako volný čas označíme každou činnost, která má čtyři základní vlastnosti: dvě negativní, určené vztahem k povinnostem, jež ukládá společnost, a dvě pozitivní, určené vztahem k potřebám osobnosti. V anketě zaměřené na rozbor volného času se téměř ve všech odpovědích 819 dělníků a městských zaměstnanců (ve Francii v r. 1953) ukázalo, že tyto čtyři vlastnosti jsou navzájem spjaté.

1. *Volný čas osvobozuje.* Volný čas je výsledkem svobodné volby. Nebylo by jisté správně identifikovat svobodu a volný čas a z volného času vyloučit každou povinnost. Volný čas znamená osvobození *od povinností určitého druhu*. Zřejmě podléhá — jako všechny sociální skutečnosti — determinujícím faktorům ve společnosti. Stejně jako každá jiná činnost závisí na společenských vztazích, tedy na interpersonálních závazcích (smlouva, schůzka). Podléhá rovněž závazkům plynoucím ze skupin a zařízení potřebných k tomu, aby se uplatnil (kázeň sportovního týmu, stanovy kinematografického klubu...). Ale nese s sebou osvobození od jednoho druhu institucionálních závazků, jež ukládají základní organismy společnosti. Vzhledem k těmto závazkům jsou povinnosti, které vyplývají ze zařízení souvisejících s volným časem — i když se musí přesně dodržovat —, ze stanoviska společnosti sekundárního rázu. Volný čas zahrnuje dialekticky tyto základní závazky. Staví se proti nim, přičemž je předpokládá. Předpokládá, že ony skončí, aby sám začal. Jen ve vztahu k nim je možno jej definovat. A tak volný čas znamená především osvobození od profesionální práce, kterou ukládá podnik. Znamená také osvobození od školní práce, kterou ukládá škola. Volný čas znamená osvobození od jiných základních závazků, jež ukládají základní zařízení společnosti: instituce rodiny, instituce občanské, duchovní; tyto závazky institucionálního původu nazveme primárními. A naopak, když činnost ve volném čase se stane profesionální povinností (sportovní šampion — amatér se stane profesionálem), povinností školní (návštěva v biografu se stane povinnou), povinností rodinnou

(vyžadovaná procházka), politickou nebo náboženskou povinností (propagační posvícení), ze stanoviska sociologického se mění její podstata, i když se nezměnil její technický obsah, i když uspokojuje jednotlivce stejným způsobem.

2. *Volný čas je nezainteresovaný.* Tento rys je nutným doplňkem předcházejícího v rovině finality. Volný čas v zásadě nemá žádný zistný cíl jako profesionální práce, žádný utilitární cíl jako povinnosti v domácnosti, žádný ideologický nebo přesvědčovací cíl jako úkoly politické nebo duchovní. Ve volném čase ani hra, ani činnost tělesná, umělecká, intelektuální nebo společenská neslouží žádnému materiálnímu nebo společenskému cíli, i když na nich, jako na všem, leží břímě materiálního a sociálního determinismu.

Z toho vyplývá, že volný čas, aniž se vůbec změní v povinnost, už není volným časem do všech detailů, když je částečně zaměřen na nějaký zistný, utilitární nebo angažovaný cíl. Je volným časem jen částečně: nazveme jej časem napolo volným. Vypadá to, jako by okruh primárních závazků zasahoval do okruhu volného času, a tak na jejich průsečíku vznikal napolo volný čas. Tak tomu je, když sportovec je placen za část své činnosti, když rybář, který loví na udici, prodá několik ryb, když zahradník milující květiny pěstuje trochu zeleniny, aby se jí živil, když člověk vášnivě oddaný kutění opravuje dům, když někdo jde na občanskou slavnost spíše aby se bavil, než aby participoval na obřadu, nebo když zaměstnanec čte literární dílo, aby mohl ukázat svému nadřízenému, že ho četl.

3. *Volný čas je hedonistické povahy.* Volný čas zprvu vymezený negativně ve vztahu k povinnostem a finalitě, které ukládají základní zařízení společnosti, je vymezen kladně ve vztahu k potřebám jednotlivce, i když je jednotlivec realizuje ve skupině, kterou si sám zvolil. Téměř ve všech empirických anketách se volný čas vyznačuje snahou dosáhnout stavu uspokojení, které lze pokládat za cíl sám o sobě. Tato snaha má hedonistický charakter. Štěstí se jistě neredukuje na volný čas, může provázet vykonávání základních společenských povinností. Ale hledání blaha, potěšení a radosti je jedním z charakteristických rysů volného času

v moderní společnosti. Marta WOLFSTEINOVÁ o něm mluvila jako o „morálce zábavy“. Když tento stav uspokojení přestává nebo se zvrhává, má člověk tendenci činnost ukončit. Nikdo není připoután k činnosti ve volném čase nějakou materiální potřebou nebo nějakým morálním nebo právním společenským imperativem, jako je tomu v případě činnosti školní, profesionální, občanské nebo náboženské. Ačkoli společenský nátlak nebo zvyk mohou stát v cestě jeho rozhodnutí přerušit činnost, závisí toto rozhodnutí na něm, více než při kterékoli jiné činnosti. Snaha dosáhnout stavu uspokojení je vskutku předpokladem volného času („to mne zajímá“). Tento stav může znamenat odstranění všeho napětí, vší pozornosti i vší koncentrace. Může také znamenat volní úsilí, odloženou radost. V boji proti živlům, proti nějakému člověku nebo proti sobě samému může snaha dosáhnout skvělého výkonu nebo moudrosti přivodit úsilí mnohem intenzivnější než profesionální práce, úsilí podobné náboženské askezi. Horolezecká skupina, sportovní tým, mohou zavést přísnou disciplínu. Ale toto úsilí a kázeň vyplývají ze svobodné volby. Hedonistický charakter je tak základním rysem volného času, že když volný čas neposkytuje potěšení a očekávaný požitek, tato jeho povaha se prozrazuje slovy: „to není zajímavé“, „to nebylo k smíchu“.

4. *Volný čas uspokojuje osobní požadavky.* Všechny funkce charakterizující volný čas odpovídají — i podle mínění těch, kteří jej prožívají — potřebám jednotlivců, oproti povinnostem, které ukládá společnost. Volný čas přímo souvisí s možnou zkažeností člověka (alkoholismus) nebo se svobodnou obranou jeho integrity proti agresí průmyslové a městské společnosti, která je čím dále tím méně přirozená, a čím dále tím více spoutaná a organizovaná. Souvisí se schvalovanou nebo odmítanou realizací nezainteresovaných možností celého člověka, která je pojímána jako cíl o sobě, ve vztahu nebo v protikladu k potřebám společnosti. Nabízí člověku pokusem zbavit se práce nebo možnost osvobodit se od stavů tělesné nebo nervové únavy, které působí proti biologickým rytům člověka. Umožňuje rekreaci. Nabízí možnost osvobodit se od každodenní nudy, která vzniká z dílčích a stále opakovaných úkolů, tím, že člověku otevírá skutečný

nebo imaginární svět rozptýlení, jež společnost dovoluje nebo zakazuje. Konečně dovoluje každému, aby se vymanol ze svých rutinních činností a stereotypů, vnučených fungováním základních organismů, tím, že umožňuje svobodné uplatnění svobodné osobní kultury, která je v protikladu nebo v harmonii s dominujícími hodnotami civilizace. Nejúplnější volný čas je ten, jenž může uspokojit ty tři potřeby jednotlivců a ty tři základní funkce, jež nelze redukovat jedny na druhé. Všechny volný čas, který neposkytuje toto možné střídání těchto volitelných variant, je z hlediska potřeb osobnosti v moderní společnosti neúplný.

Již od vzniku industriální společnosti předvídal sociální myslitelé důležitost volného času v budoucnosti naší civilizace. V některých spisech pokládá Karel Marx práci o sobě za „přední potřebu člověka“, ale jinde říká přesněji, že práce bude „lidská“, jen když bude přetvořena kolektivním vlastnictvím, automatizací, získáním velkého kvanta volného času („volný čas je prostorem pro vývoj člověka“) a překonáním rozporu mezi prací a volným časem v realizaci celého člověka... Auguste Comte a Proudhon (1809–65) mají jinou koncepci budoucí společnosti než K. Marx, ale všichni přisuzovali velkou důležitost dobytí volného času technickým pokrokem a sociální emancipací. Všichni spojovali vývoj volného času s pokrokem intelektuálního vzdělání dělníků a se vzrůstem jejich participace na občanských záležitostech.

Ukázalo se, že skutečnost volného času ve 20. století, tak, jak ji pozorovali sociologové v socialistických nebo kapitalistických zemích, je komplexnější, méně jednoznačná. Je to v Evropě, kde jeden bojovný socialista píše první pamflet propagující volný čas dělníků, právo na nečinnost (1883). Ale je to ve Spojených státech, kde vzniká sociologie volného času; v *Leisure Class* (1899) T. Veblen analyzuje různé kategorie buržoazních zahalečů. Staví do pravého světla ostentativní plýtvání, jímž si chtějí zajistit sociální prestiž. Přesto až v letech 1920–30 se jak v Evropě, tak ve Spojených státech objevují první empirické sociologické studie o volném čase. Zavedení 8hodinové pracovní doby budí naděje a zároveň obavy sociálních reformátorů: bude použito mimopra-

covní doby k rozvoji nebo k degradaci osobnosti? V SSSR se politika organizace volného času z podnětu Strumilina pojí s anketami o časovém rozvrhu (*Rabotčij byt v cifrach*, 1925). Mezinárodní úřad práce (Bureau International du Travail) organizuje v roce 1920 první kongres o mimopracovní době dělníků, jehož se účastní 300 členů z 18 národů. Nutnost organizovat volný čas figuruje jako nutný důsledek snížení pracovní doby. Ve Spojených státech se pořádají ankety. V Middletownu H. a L. Lyndovi kladou velký důraz na studium tradičního i moderního způsobu trávení volného času a na organizaci volného času. V r. 1934 byla uveřejněna Lundbergova anketa *Leisure in Suburban Study*, která se stala klasickou. Lundberg již definuje volný čas jako protiklad k činnostem „considered in a high degree obligatory or necessary to the maintenance of life and which are on the whole instrumental to other ends rather than ends in themselves“.

Po válce se sociologie volného času dočkala nevidaného rozmachu a významu. Spojené státy přistupují k problémům masové společnosti, masové spotřeby a kultury. V tomto kontextu dávají nejasnosti kolem volného času podnět k mnohým studiím. R. 1950 vychází *The Lonely Crowd* Davida Riesmana. Tato kniha má velký vliv nejen ve Spojených státech, ale v celém světě. Celkový náklad se blíží k miliónu. Hájí hypotézu, že moderní lidstvo prodělalo jen dvě revoluce sociálního charakteru. První se počíná renezancí. Člověk pospolitý „přímé tradice“ se od té doby řídí normami a hodnotami rodinnými. Stává se „inner directed“. A nakonec se objevuje druhá revoluce v polovině 20. století v těch zemích, kde začíná masová spotřeba a masová kultura. Člověk se zde řídí normami a hodnotami, které hlásají masové sdělovací prostředky a skupiny lidí jemu rovných (peer groups). Člověk se stává „other directed“. V této perspektivě se úvahy o volném časem stávají centrálním problémem. V r. 1958 je uveřejněna první antologie textů na téma *Mass Leisure*, kterou vydává E. Larrabee a R. Meyershon, a pak o rok později *Mass Culture* (A. Rosenberg a L. White). Konečně za rozhodný pokrok v empirické verifikaci těchto myšlenek o vztahu volného času a kultury v masových společnostech vdě-

čímě Havighurstové studii o Kansas City, a zejména studii H. Wilenskyho o Detroitu.

Právě v této době prodělala v Evropě sociologie volného času rozmach stejně plodný. Georges Friedmann klade na privilegiované místo význam volného času při „přemístění člověka“ do technické civilizace. V Anglii Rowentry svou práci *English Life and Leisure: A Social Study* (1951) zahájil řadu studií a výzkumů sociálního dosahu. Tyto výzkumy vyvolaly v cizině, zvláště v Holandsku, značný ohlas. Velké výzkumy veřejného mínění o volném čase mladých vyúsťují v energické politice přípravy a školení. V této perspektivě začíná J. Dumazedier v r. 1953 s anketami, jež vyúsťují v knihách *Vers une civilisation du loisir?* (1962) a v serii *Le loisir et la ville* (1965). V této perspektivě zahrnuje volný čas všechny činnosti, jimž se člověk podle své libosti může věnovat, když se osvobodí od povinností profesionálních, rodinných a společenských.

V socialistických zemích studie o volném čase také prodělaly svůj vývoj: v SSSR od r. 1956 do r. 1962 postupný přechod od 8hodinového pracovního dne k 7hodinovému přivodil nový rozmach anket o časovém rozvrhu a činnostech v mimopracovní době. V Strumilinově perspektivě se objevuje *Čas a práce* (Prudenskij, 1963), *Volný čas* (Petrosjan, 1964). V Jugoslávii byla provedena první empirická anketa podle metod empirické sociologie (V. Ahtik, 1960). Pozoruhodného rozkvětu dosáhla také empirická sociologie volného času v Polsku z iniciativy Studijního střediska masové kultury při varšavské Akademii věd. Sociologie volného času umožňuje první empirické srovnání kultury, jež žije v dělnických prostředích, patřících ke společností s různým nebo protikladným ekonomickopolitickým systémem. R. 1956 se konala první anketa o volném čase. Zabývá se volným časem dělníků v 6 městech v Jugoslávii, Polsku, Francii, Finsku, Dánsku a v Německé spolkové republice.

Vitalita sociologie volného času vyvolala četné přístupy k problémům. Volný čas se studuje ve vztahu k práci (Friedmann, Riesman), k rodině (N. Anderson, W. Scheuch), k náboženství (Pieper), k politice (Lipset), k vzdělání (Dumazedier, Wi-

lensky). Mluví se o něm jako o časovém rámci (Prudenskij, Petrosjan, Szalai), o souhrnu různých činností (Littunen) nebo o systému hodnot (de Grazia) atd.

Veliké jsou také rozdíly v metodách. Sociologie volného času se nevyznačuje nějakou specifickou metodou. Používá všech metod. Metoda je např. historická (od Veblena až po Riesmana nebo de Grazia), empirická (ve většině případů). Hlavní anketa, jež nyní probíhá, pojednává o časovém rozvrhu: je komparativní. Pojednává o národním vzorku šesti zemí: Německé spolkové republiky, Belgie, Rakouska, Francie, Polska a SSSR. Řídí ji A. Szalai (Maďarsko) v rámci Evropského střediska pro dokumentaci a sociální vědy ve Vídni.

Lze předvídat, že v budoucnosti různé preindustriální a industriální společnosti budou musit zmnohonásobit ankety zjišťující skutečné limity času, vzdálenosti, peněz atd., které zabraňují, aby se mimopracovní doba přeměnila ve skutečný volný čas v životě četných vrstev nebo kategorií dělníků; a též ankety zhodnocující zdroje volného času v kulturním vývoji kolektivit.

V postindustriálních společnostech, v nichž se začíná projevovat masová spotřeba, vznikají specifické problémy, jichž bude čím dál více. Dvojznačnost hodnot volného času v lidové kultuře postaví sociologa před velké problémy: zda hodnoty volného času uvedou v rovnováhu hodnoty plynoucí ze závazků profesionálních, odborových, politických a duchovních, anebo zda je ohrozí, vystavující v nebezpečí aktivní účast občanů na osudu společnosti. A konečně, zda při velkém množství hodnot hodnoty rozptýlení a hodnoty svobodného rozvoje vlastní osobnosti budou navzájem vyváženy v nové koncepci individuálního štěstí a sociální prosperity. Anebo naopak, zda hodnoty rozptýlení, uměle hypertrofované neodpovědným obchodním systémem, nebudou v určitých zemích hrát roli nového „opia lidu“, zatímco v jiných zemích jednostranná politika regulující volný čas bude riskovat deformující zásahy do komplexního jevu a vyvolá nudu nebo únik. Konec konců odpovědi na tyto otázky se týkají budoucnosti člověka v industriální a postindustriální civilizaci. Dnes není pro sociologii volného času důležitějších otázek.

Přeložila: Vlasta Rybáčková